

Творчість Г. Сковороди у контексті європейського бароко

Анатолій Градовський,

доктор педагогічних наук, професор

Максим Галушко,

аспірант

*Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

У статті робиться спроба проаналізувати літературний доробок Г. Сковороди у контексті європейського бароко.

Виокремлено основоположні ідеї цієї епохи у європейському світогляді та його втілення окремими представниками у зразках літератури філософської та художньої.

Окремо виділено риси художнього стилю Сковороди: основоположний символізм, авторська трискладова картина світу, духовний світ особистості як арена одвічної боротьби добра і зла, вагання між життєлюбством та аскетизмом, кордоцентризм.

Автори зосереджують увагу на аналізі збірки Г. Сковороди «Сад божественних пісень». Констатується, що значний вплив на поезію мала релігійна література та богослужбові тексти.

Вивчено основні теми поезій. Так, зокрема, проаналізовано поняття «чесноти» і «святість», «душевні поривання» і «тривога», «Бог», «серце», «щастя» тощо.

Ключові слова: бароко, Сковорода, «Сад божественних пісень», поезія.

Упродовж двох століть бароко в Україні обумовило розквіт української культури. Найяскравішим його представником у філософії, літературі й освіті є Григорій Сковорода.

Григорій Сковорода (1722–1794) – найвидатніша постать у культурному житті України XVIII ст. Філософ і поет, педагог і музикант, знавець латини, старогрецької, старослов'янської, польської, німецької, російської мов, він розвинув комплекс ідей, актуальних для свого часу, став не лише ідейним предтечею нової української літератури, а й очільником мистецтва українського бароко.

Визначимо, у чому виявлялися найхарактерніші ознаки бароко.

У межах однієї культури прояви бароко помітні в усіх сферах матеріального та духовного життя суспільства від архітектури до теології (зв'язок цих останніх був особливо тісним). Існування в той самий період інших напрямів у літературі та мистецтві (зокрема розквіт класицизму у Франції XVII ст.) також не може бути серйозною перешкодою до розуміння бароко як самостійної епохи в розвитку людства, оскільки історичну епоху не можна зводити до одного художнього напрямку або стилю.

Бароко стало епохою зміни світосприйняття, а з ним і концепції людини в митців та мислителів Європи. Погляди представників культури бароко на світобудову та місце людини в ній базувалися на переплетінні багатьох соціально-історичних факторів і на даних науки. На бароко позначилися глибокі світоглядні зрушення кінця XVI–поч. XVII ст., зумовлені відкриттями в астрономії, механіці, фізиці (Г. Галілей, І. Ньютон, Р. Декарт, Г. Лейбніц та ін.).

По-друге, прогрес наукової думки, особливо природознавства, дозволив людині по-новому оцінити своє становище у світі, зник замкнений антропоцентричний світ Відродження. Перед людиною бароко постала необхідність визначити своє місце у безмежному Всесвіті.

Г. Сковорода слідом за європейськими митцями прагне збагнути найбільші з протиріч світобудови, про що свідчить, зокрема, тематика метафізичної поезії епохи. Центральною її темою виступає конфлікт життя і смерті, який, розкладаючись на багато аспектів (швидкоплинність життя; протиставлення «цього» і «того» світів; крайній

випадок – тлумачення життя як поступового вмирання), створює достатню кількість мотивів та образів. Найбільш значними з-поміж них є вода, що тече, годинник, символіка пір року і, звичайно, притча про троянду. Остання ототожнюється з яскравим прикладом песимістичних настроїв епохи. Якщо швидке зів'янення троянди сприймалося поетами Відродження як факт розумного світоустрою (наприклад, у Г. де ла Вега), то для авторів бароко (Кеведо, Гонгора, Феншоу, Герберта та ін.) це вже кричуща несправедливість, доказ нерозумності світу.

Своє філософське вчення Сковорода сформував під впливом античної і середньовічної європейської філософії (Фалес, Піфагор, Геракліт, Сократ, Платон, Арістотель, Пліній, Е. Роттердамський); народної творчості (міфи, легенди, думи, перекази, народні прислів'я та приказки); вітчизняного просвітництва (К. Транквіліон-Савровецький, Ф. Прокопович, С. Полоцький, М. Козачинський, Г. Кониський).

Однак за своїм змістом і спрямуванням філософія Сковороди відрізнялася від філософії професорів Києво-Могилянської академії. Розвиваючи традиції Просвітництва, молодий учений відходить від догматичного наслідування своїх учителів: тяжів до ідей Платона, який в академії був об'єктом критики. Так Сковорода зосередився на етико-гуманістичній проблематиці: у нього на передньому плані не світ, а людина і духовне начало у ній. Всупереч своїм учителям, які зводили небесне до земного, возвеличуючи не лише розум, а й земне життя людини, він підносив природу до Бога, засвідчував другорядність людської плоти і понад усе ставив у людині істинно людське – духовність, дух, зводячи до них сутність людського життя.

Створивши власну філософську систему, специфічний стиль і форму філософського мислення, він дійсно спромігся органічно поєднати художнє і раціонально-абстрактне світоспоглядання. Універсальний алегоризм (інакомовлення), у якому предмети і явища осмислюються не в сукупності властивостей, не у цілісності, а лише в абстрактно-схематичній образності та символізмі – мистецький стиль Сковороди.

Наслідуючи традиції неоплатонізму і християнської символіки церкви, німецьких містиків та українських мис-

лителів доби Київської Русі і Просвітництва, Сковорода розглядає символи як «іпостась істини», як те, що допомагає пізнати неземне, відкриває нове бачення речей. У нього символи не мають твердого, усталеного значення, а постають як певна множинність значень, межі яких то суміжні, то перехреснюються, а інколи просто суперечливі. Та це не завадило йому в образно-символічному пошуку вести напружений діалог із власним сумлінням про правду, добро й істину.

Відповідав принципам барокової культури й антитектичний метод (метод зведення суперечливих тверджень, жодному з яких не можна надати переваги) філософування Сковороди. На його думку, антитези утворюють все у світі, складаючись у єдність (голод та неситість – їжа, зима і літо – плоди, темрява і світло – день, смерть і життя – всяке створіння). Втім, гідним для себе український філософ і мислитель вважав лише певний, чітко окреслений ракурс бачення світу, у центрі якого – людина.

Одним із основоположних принципів філософської системи Сковороди є вчення про двонатурність світу. Цю тезу він повторює сотні разів із десятками відтінків, беручи в основу антитектичне розуміння буття як єдності протилежностей. Видимий матеріальний світ (Сковорода називає його по-різному: «матерія», «стихія», «земля», «плоть», «тінь», «ніч», «смерть», «попіл», «пісок» тощо) – це лише бліде відображення невидимого світу, який є реальним. Невидиму натуру або вічність, дух, істину він розуміє як Бога, нематеріальну основу всіх речей – як вічну і незмінну першооснову всього існуючого. Але невидима натура існує лише у видимій. Тобто обидві натури невід'ємні, взаємопов'язані. Оскільки невидима духовна натура існує поза простором і часом, то вічною є і тінь її – матерія, як постійною є і їх взаємна боротьба. З того, що в усьому сущому існує два єства – невидиме і видиме, Сковорода робить висновок про неможливість зникнення чи загибелі чого-небудь. Загинуті ніщо не може, воно лише втратить свою тінь. І пояснює це аналогією: художник намалював оленя, потім стер фарби. Малюнок зник, а образ оленя не може зникнути.

Принцип двонатурності світу Г. Сковороди органічно пов'язаний з його вченням про три світи: великий, або макрокосм (Всесвіт); малий, або мікрокосм (Людина); світ символів, або Біблія.

Великий світ складається із численних світів як «вінок із віночків», першоосною якого є чотири елементи – вогонь, повітря, вода й земля. Макрокосм Сковорода поділяв на старий світ (бо його давно всі знають) і новий світ, що відкривається лише тим, хто за видимим бачить невидиме. Тому новий світ він тлумачить як вічний, незмінний, а старий світ – як мінливий, рухливий. Однак питанням великого світу Сковорода надавав небагато уваги: рівно стільки, скільки необхідно для розуміння проблем малого світу – людини як центральної ідеї його філософії.

Таким чином, на тематику й особливо на стилістику європейського літературного бароко загалом і українського зокрема впливало прагнення не лише протилежності багатьох елементів світу, але й їх єдності.

Барокові ознаки творчості Сковороди:

- основоположний символізм;
- авторська картина світу (існування трьох світів – макрокосму (Всесвіту), мікрокосму (Людини) і світу символів (Біблії), який стає ключем пізнання двох попередніх світів);
- духовний світ особистості – арена одвічної боротьби добра і зла;
- вагання між життєлюбством та аскетизмом;
- кордоцентризм.

Вчення про малий світ – основа його філософської системи. Сутність малого світу – людини (як і великого) – Сковорода розкриває, виходячи з концепції двонатурності світу. У людині, як і в усьому існуючому, є видиме і невидиме, тілесне і духовне, тлінне і вічне, зовнішнє і внутрішнє. Свого справжнього вияву, власне людського буття людина набуває не з появою тілесності з її чуттєвими властивостями, а лише за умови осягнення нею невидимості, глибинних внутрішніх духовних джерел. Тому принцип «пізнай себе» проходить крізь усі його філософські твори. Він постійно повторює: «побач самого себе», «слухай себе», «поглянь у себе самого».

Оскільки, за мистецьким узагальненням представників бароко, людина поєднує у собі добро та зло, тонкий розум і темний безум, самообмеження та прагнення до розкоші тощо, творчість Сковороди теж отримала різку зміну тональності, зображає внутрішні «бурі», про що може свідчити хоча б пісня 19 «Саду», в якій автор зображає свій душевний стан:

«Ах ты, тоска проклята! О докучлива печаль!

Грызеш мене измлада, как моль платья, как ржа сталь.

Ах ты, скука, ах ты, мука, люта мука!

Гдѣ ли пойду, все с тобою вездѣ всякий час.

Ты, как рыба с водою, всегда возлѣ нас.

Ах ты, скука! ах ты, мука, люта мука!»[3, с. 20]

Але вірш завершується оптимістично, бажанням поета зламати настрої розпачу, перебороти свої страждання й вагання: «Прочь ты, скука! Прочь ты, мука! С дымом, с чадом!».

У духовному самопізнанні Сковорода вбачав ключ до розкриття таємниць буття світу і самої людини. Процес самопізнання, спрямований на осягнення невидимої натури в людині, він розглядав як Богопізнання. Істинна людина і вічність, Бог та Христос – суть те саме, стверджував Сковорода. Допомогає людині пізнати в собі Бога Біблія, або третій світ – світ символів, як самостійна реальність. Біблія, на думку Сковороди, «є аптека, набута Божою премудрістю, для лікування душевного світу, не вікованими жодними земними ліками».

Сумніви, суперечності, внутрішня дисгармонія забарвили європейську культуру трагічними почуваннями: розгубленістю, трагічною роздвоєністю між гуманістичними мріями та християнським благочестям, відчаєм від усвідомлення недосконалості людського буття. Та у творчості Г. Сковороди ці емоції відсутні, він не впадає в песимізм та зневіру, не втрачає високі гуманістичні ідеали. Письменник вірить у можливість подолання суперечностей, закладених у гріховній природі людини. Г. Сковорода розмежовує життєві цінності на натуральні, породжені потребами тіла, й вищі, що задовольняють високі моральні прагнення.

Так, у першій строфі пісні 17 «Саду» «Блудница мир, сей темный свет», тобто світ і те горе, яке панує в ньому, наводять на поета жаж:

«Видя жития сего я горе,

Кипящее, как Черное море,

Вихрем скорбей, напастей, бед.

Разслаб, ужаснулся, поbled,

О горе сущим в нем!»[3, с. 20]

Мислитель доби бароко Б. Паскаль вважає, що в людській душі вирує постійна міжусобиця розуму та пристрасті, від чого вона постійно страждає, завжди її розривають суперечності. Чи характерна ця ознака для творчості Сковороди?

Г. Сковорода проповідує культ сильної людини, яка зміла перебороти в собі гординю, себелюбство: «Кожний, хто обожнив свою волю, є ворогом Божої волі і не може увійти в Царство Боже».

Бароко на принципово новому рівні визначило два полюси духовного всесвіту, що з них одним була природа (у широкому розумінні), а другим – Бог. У збірці Г. Сковороди «Сад божественних пісень» подані прекрасні зразки пейзажної лірики. Для цих замальовок характерне використання засобу психологічного паралелізму. Вони можуть сприйматися як відверте протистояння, але й неподільна єдність протилежностей. Вони сприяли пошуку відповідей та шляхів вирішення, створення нових філософських та мистецьких систем, виникнення нових і необхідної трансформації старих жанрів і форм.

Яким чином знайшла відбиток проблема природа і Бог у бароковій поезії та творах Сковороди?

Для тогочасної людини існували два можливі шляхи вирішення проблеми природа та Бог. Перший з них – безпосередня втеча до усамітнення за своїм Богом, що знайшло вияв у розквіті теології, у відродженні духовних жанрів літератури, цікавості до готичного стилю у пластичних мистецтвах. Другий шлях також, зрештою, приводив до єднання з Богом, але був плутаним і тернистим – це був «шлях через світ».

Фрагмент з 2 пісні:

«Омый всѣ членов роды, дабы возлетѣть до небес,
Ибо сердцем нечист не может бога узрѣть» [2].

Фрагмент з 5 пісні:

«Мы же секрет сей небесный
Всегопящим сердцем чтим
И, хоть как скот безсловесный,
Из-под Христа сѣно ядим.
Поколь, в мужа совершенна
Взросши, возможем блаженна
Самаго бога вкусить». [2]

Фрагмент з 11 пісні:

«О роде плотскій! Невѣжды! Доколь ты тяжкосерд?
Возведи сердечны вѣжды! Взглянь выпры на небесну твердь.

Чему ты не ищеш знать, что то зовется бог?

Чему не толчеш, чтоб увидѣть его ты мог?

Бездна бездну удолит вдруг». [2]

«Сад божественних пісень» Григорія Сковороди є збіркою віршів на релігійно-філософські теми. Тексти віршів насичені біблійними цитатами та алюзіями. Тут можна прочитати цитати з канонічних книг Біблії, а саме: Євангелія, Псалтиря, Апостольських послань Петра та Павла, книг пророків Амоса, Даніїла, Ісаї, Іони, Захарії, Єремії та неканонічної книги Ісуса, сина Сірахового.

На сторінках «Саду божественних пісень» є також цитати з богослужбових текстів і молитов. Видається очевидним, що Сковорода, який деякий час був співаком придворної капели, добре знав не тільки Біблію, але й богослужіння.

Надписом першої пісні є цитата з 118 псалма: «Блажени непорочнии в путь, ходящии в законе Господни» [3, с. 20]. Цей псалом має особливе значення на заупокійному вечірньому богослужінні, яке називається парастас. Його читають під час церковного відспівування людини. Тобто цей вірш наводить християнина на роздуми про нетривалість людського життя і необхідність підготовки до вічності.

У четвертій пісні надписано: «С нами Бог, разумеите языцы» [3, с. 26]. Ці слова є у книзі пророка Ісаї (Іс.8:10). У православному богослужінні цей вислів пов'язаний з великим повечір'ям у Святвечір Різдва Христового та Богоявлення.

У тексті п'ятої пісні є такі слова: «Дева херувимов главна» [3, с. 28]. Це перифраз давньої молитви «Достойно есть», що звеличує Богородицю. Слова «Честнейшую херувим» серед християн сприймаються як заява про верховенство благодаті Божої Матері над ангелами. Також ця молитва щоденно, окрім Великого Посту, співається на богослужінні.

У шостій пісні є вислів: «И ты, быстротекущий, возвратися, Иордане» [3, с. 30]. Це – теж перифраз. У святому Письмі це слова 113 псалма, що сповіщали про велику подію Хрещення Господнього (Пс. 113,5).

«Там висит врач мой, меж двою злодею» [3, с. 35], – так сказано у восьмій пісні. Відомий факт, що Ісус зцілював хворих, які до Нього приходили.

П'ятнадцята пісня особлива, бо присвячена темі перебування Христа у гробі. «Лежишь во гробе, празднуешь субботу...» [3, с. 51], – так написано у першому рядку. Весь вірш є стислою формулою богослужіння Великої Суботи, коли у піснеспівах розкривається тема знаходження Христа у гробі перед Воскресінням.

Оскільки український геній зростав на церковних книгах Часослова і Псалтиря, під керівництвом дяка чи священника, тому не дивно, що такі елементи православного богослужіння мають місце на сторінках «Саду божественних пісень» Г. Сковороди.

«Сад божественних пісень» як зразок барокової поезії є глибоким та багаторівневим твором великого класика. Сковорода в цих піснях наслідує та продовжує стиль пророка і царя Давида, мудрого царя Соломона, творців богослужбових текстів І. Дамаскіна, К. Маюмського, Ф. Начертаного, Р. Сладкопівця.

Мудрість, виражена в Біблії, випробувана віками, тому заперечувати її – нерозумно. Водночас він застерігає від буквального тлумачення змісту Біблії, оскільки, окрім зовнішнього вияву, тобто словесних знаків, вона має втаємничений духовний, невидимий світ. Сковорода поділяв точку зору, згідно з якою давні мудреці передавали свої думки не словами, а образами, тобто символами. Тому Біблія для нього – особливий світ символів, центральним серед яких є Сонце, що символізує істину, вічну натуру, або Бога. Головна мета кожного символу Біблії – допомогти людському розуму пізнати духовні начала, невидимості. Тож завдяки третьому символічному світові невидимий світ стає видимим, досяжним для людського сприймання.

Отже, вся філософська система Сковороди у своєму внутрішньому естві пронизана антитезами видимого і невидимого світів, що постають у найрізноманітніших ракурсах. Це засвідчує, з одного боку, сприймання буття всього суцього у стані постійного неспокою, взаємодії протилежностей, а з іншого – така антитетичність є вираженням абсолютної повноти буття, в якій зливаються протилежні ознаки, що містять у собі все існуюче. З огляду на таку світоглядно-методологічну позицію Сковороди Д. Чижевський назвав його найвизначнішим представником традицій античної та християнської діалектичної методи.

Принцип двонатурності світу й ідея трьох світів Сковороди підпорядковані основному об'єкту його філософування – духовному світу людини, проблемі її щасливого буття. Звідси й глибока етизація його філософського вчення, виразна етико-гуманістична спрямованість. Митець переконував, що кожна людина спроможна досягти щастя

шляхом морального самовдосконалення, актуалізуючи у собі «внутрішню людину» – Бога.

«Сей огнем адским не жжется,
Сему жизнь райска живется.
О, грѣх-то смерть родит, живу смерть наводит,
Из смерти ад; душу жжет глад.
О, смерть сія люта!
Блажен, о блажен, кто с самых пелен
Посвятил себе Христови,
День, ночь мыслит в его словѣ,
Взя иго благое и бремя легкое,
К сему обик, к сему навик.
О, жребій сей святой!» [2]

Центром цього складного процесу є серце – духовна субстанція, джерело життєдіяльності людини, яке він ото-тожнює з Богом, Словом Божим, розрізняючи водночас «досконале серце», «нове», що зазнало духовного переродження, і «старє серце», що передє народженню нового.

Фрагмент з 2 пісні:

«Ибо сердцем нечист не может бога узрѣть,
И нельзя до сих мѣст земленному долетѣть». [2]

Фрагмент з 4 пісні:

«Мы ж тебе рожденному, Гостеви блаженному,
Сердца всѣх нас отвержаем, в душевный дом призываем.
Пѣснь спѣвая, восклицая,
Веселящися, яко с нами бог!» [2]

Фрагмент з 9 пісні:

«Голова всяка свой имѣет смысл;
Сердцу всякому своя любовь,
И не однака всѣм живущим мысль». [2]

Фрагмент з 14 пісні:

«Сердце пробуждает сквозѣ,
Руцѣ связанны и нозѣ.
Как избѣгнуть сѣти?» [2]

Фрагмент з 20 пісні:

«Кто сердцем чист и душею,
Не нужна тому броня,
Не нужен и шлем на шею,
Не нужна ему война.
Непорочность – то его броня,
И невинность – алмазна стѣна,
Щит, меч и шлем ему сам бог». [2]

Необхідною передумовою на шляху людини до щастя є дотримання нею принципу «спорідненої» («сродної») праці – її відповідності тому вищому, розумному і справедливому началу, що визначає сенс людського буття. Вона дає людині впевненість, відчуття повноти свого буття, душевний спокій, веселість духу тощо. Будучи легко здійсненою, «споріднена» праця приносить людині насолоду не стільки своїми наслідками, винагородою чи славою, як самим своїм процесом. Вона не лише забезпечує людське матеріальне благополуччя, а й є важливим засобом духовного самоствердження, самовдосконалення людини, здоров'я її душі, а отже, і щастя.

Фрагмент з 3 пісні:

«Щастлив тот и без утѣх, кто побѣдил смертный грѣх.
Душа его – божій град, душа его – божій сад». [2]

Фрагмент з 25 пісні:

«Бдеш, хочешь нас оставить?
Бдѣ же весел, цѣлый, здоровый,

Будь тебе вѣтры погодны,
Тихи, жарки, ни холодны;
Щастлив тебѣ путь вездѣ отсель будь! <...>
Радуйся, страна щастлива!
Пріймеш мужа добротлива.
Брось завистливые нравы!
Вѣрен его есть познавый.
Щастлив на степень, конец на блажен». [2]

Саме щастя вбачав філософ у чистоті сердечній, у рівновазі духовній, утверджуючи це своїм власним життям.

Мотив «блукань у світі», як усвідомлення його складності, суперечливості, невлаштованості, а іноді й відвертої хаотичності, ворожості до людини, та все ж таки нероздільності з нею, а відтак необхідності збагнути його і спробувати відновити колишню гармонію, надихав практично всіх митців епохи. Це був час великої одиссеї духу. «Світ ловив мене, але не піймав», – констатує Г. Сковорода.

У творчості Г. Сковороди звертає на себе увагу розмах задумів, широчінь обраних тем, наполегливі спроби змалювати світ цілком, з'ясувати його устрій. Шукачі інтелектуальних пригод серйозно розкладали світобудову на елементи разом з Дж. Донном (поема «Анатомія Світу»), не дуже серйозно розглядали світ по частинах разом з епіграматистом Д. Братковським (зб. «Світ, розглянутий по частинах»), блукали в «Лабіринті світу» разом з П. Кальдероном або вивчали «Світ зсередини» разом з Ф. де Кеvedо.

Розуміння світобудови як чогось надзвичайно складного, несталого вимагало адекватних засобів вираження. Не дивно, що в літературі тих часів улюбленими образами-символами виступали не лише лабіринт чи ярмарок (мотив «блукань у світі»), або театр (мотив мінливості чи зрадливості, несправжності людського буття), але й старець Протей, чарівниця Цирцея, німфа Ехо. До речі, образ світу-театру сягає часів античності, беручи початок у творах Сенеки й Епіктета. Свій своєрідний та оригінальний театр створює Г. Сковорода, подаючи діалогізовані філософські трактати з актуальних проблем людського буття, яким успішно можна надати сценічного втілення.

Пройшовши складний шлях боротьби із зовнішнім «світом», який, попри всі зусилля, так і «не впіймав» його, Сковорода дійшов висновку, що «коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне – то й усе світле, щасливе, бажане. Оце є філософія».

Отже, ці бодай штрихові окреслення наразі дають підстави стверджувати про типологічну спільність творчості Г. Сковороди та європейського бароко.

Література

1. Градовський А.В. Українська палітра на європейському тлі: формування у майбутніх учителів-словесників навичок компаративного аналізу художнього твору / А.В. Градовський. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю.А., 2011. – 220 с.
2. Сковорода Григорій. Повне зібрання творів: У 2-х т. – К., 1973. – Т. 1. – С. 60-90.] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/skovoroda/skov103.htm>
3. Сад Божественних пісень / Підготовка тексту, передмова та коментарі Л. Ушкалова. –Х.: Майдан, 2011. – 128 с.

Literatura

1. Hradovs'kyi A.V. Ukrayins'ka palitra na yevropeys'komu tli: formuvannya u maybutnikh uchyteliv-slovesnykiv navychok komparatyvnoho analizu khudozhn'oho tvoriv / A.V. Hradovs'kyi. – Cherkasy: PP ChabanenkoYu.A., 2011. – 220 s.
2. Skovoroda Hryrohiy. Povne zibrannya tvoriv: U 2-kh t. – K., 1973. – T. 1. – S. 60-90.] – Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/skovoroda/skov103.htm>
3. Sad Bozhestvennykh pisen' / Pidhotovka tekstu, peredmovi ta komentari L. Ushkalova. –Kh.: Maydan, 2011. – 128 s.